

DOI: 10.31648/pw.8464

MONIKA SIDOR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8290-8682>

The John Paul II Catholic University of Lublin

OD DUCHOWOŚCI DO LITERATURY. ASPEKTY PAMIĘCI W PUBLICYSTYCE WADIMA BORISOWA¹

**From spirituality to literature.
Aspects of memory in the works by Vadim Borisov**

ABSTRACT: This paper depicts a category of memory in the works by Vadim Borisov, a historian of the Orthodox Church and a literary critic, whose fate in the communist period was strictly connected to the political activity of A. Solzhenitsyn. The most known works by Borisov are primarily devoted to various issues of the Soviet people in the philosophical and historical perspective, but they also stress the problem of memory very clearly. The author of the article characterises several aspects of the phenomenon juxtaposing them with the theories proposed by contemporary memory scientists. The scrutiny shows that Borisov's deliberations surpassed the boundaries of political discourse underlining cultural and religious dimensions of the given problem which have become an important subject under consideration of many subsequent scholars.

KEYWORDS: cultural memory, Russia, spirituality, history vs. memory, national identity, personality

Wadim Borisow (1945-1997) należy do tych reprezentantów kultury rosyjskiej, którzy mimo swoich niewątpliwych zasług nie znajdują się w kręgu zainteresowań badaczy. Na pewno na ten stan rzeczy wpłynął fakt, że Borisow, badacz dziejów Cerkwi prawosławnej, znawca i krytyk literatury, posiadając wyraźny talent polemiczny i pasję badawczą, nie koncentrował się na upowszechnieniu swoich oryginalnych rozważań, lecz z podziwu godną pracowitością poświęcał się sprawom ogólnym, projektom szerszego formatu, zadaniom, które uważał za godne zachowania i upublicznienia. Jednym z jego najlepiej rozpoznawalnych wystąpień jest tekst zamieszczony w słynnym zbiorze „Spod zwalisk”, który został wydany i spopularyzowany dzięki sytuacji politycznej, jaka wytworzyła się po wydaleniu

¹ Artykuł powstał w ramach projektu „Filozofia i teologia w kontekście współczesnych przemian nauki” w programie Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Regionalna Inicjatywa Doskonałości”.

z ZSRR Aleksandra Sołżenicyna. Młody historyk z wielkim oddaniem włączył się w ruch dysydencki i wybrał postawę polityczną, która nie przyniosła mu sławy, lecz określiła na wiele lat jego los, pociągając za sobą niemożność prowadzenia działalności naukowej zgodnej z zainteresowaniami i wykształceniem.

We wspomnieniach i dyskusjach dotyczących spuścizny intelektualnej Borisowa wybrzmiewa przekonanie, że na jej recepcję w najwyższym stopniu, w sensie pozytywnym i negatywnym zarazem, wpłynęła przyjaźń z Sołżenicynem (Yeliseyev 2017; Nerler 2018). Późniejszy redaktor i wydawca należał do niewielu osób, które publicznie opowiedziały się przeciwko nagonce na autora „Jednego dnia Iwana Denisowicza” w początkach 1974 r. W szkicach „Bodło cielę dąb” Borisow jest ukazany niemal jak bohater misji bojowej: „молодые бестрепетные выступали по одному как на смерть, выходили в полный рост, беззащитные, под свинец” (Solzhenitsyn 1996, 355-356).

Dzięki tej znajomości nazwisko Borisowa pojawiło się w zachodnim dyskursie społeczno-politycznym w kontekście przemian intelektualnych w ZSRR. Utrwalenie pozycji Borisowa jako rzecznika niezależnej myśli było znów związane z Sołżenicynem, który uczynił z przyjaciela swojego prawnego przedstawiciela w ojczyźnie (Solzhenitsyn 2003, 51), a potem, w okresie transformacji, z piastowaniem funkcji zastępcy redaktora pisma „Nowyj mir”. Znawca literatury przygotował do druku m.in. pierwsze rodzime oficjalne wydania Pasternakowskiego „Doktora Żywago” oraz Sołżenicynowskiego „Archipelagu Gułag”. Jednak po zerwaniu stosunków z Sołżenicynem, na skutek nieporozumień na tle finansowym, wpływ Borisowa w rosyjskim środowisku kulturalnym znacznie się zmniejszył.

W różnorodnych tekstach wspomnieniowych oraz jedynej poświęconej mu pozycji książkowej, wydanej 20 lat po śmierci (Borisov 2017), współtwórca tomu „Spod zwalisk” jest przedstawiany jako zdolny do wielkiego poświęcenia maksymalista i wyznawca stabilnego kodeksu etycznego, dalekiego od oficjalnych wzorców propagowanych wówczas w Związku Radzieckim. Radykalnie inny obraz rozpropagował Sołżenicyn, publikując w 2003 r. kolejny fragment swoich szkiców autobiograficznych „Wpadło ziarno między żarna” (Solzhenitsyn 2003, 77-79), w którym zawarta była ostra i jednostronna ocena poczynań wydawniczych Borisowa (Ulitskaya 2004).

Proponuję tu próbę powtórnego odczytania niemal zapomnianych wypowiedzi historyka Cerkwi, biorąc w nawias późniejsze spory wokół jego osoby. Za szczególnie ważny uznaję zaś temat pamięci. Wychodzę z założenia, że dzisiejszy rozwój badań nad pamięcią rzuca nowe światło na tamte wystąpienia, pozwala z perspektywy czasu rozpoznać tendencje, które dopiero później nabrały znaczenia, oraz motywy, które zanikły. Traktuję więc Borisowa jako jednego z prekursorów nowoczesnego dyskursu pamięci w kulturze rosyjskiej, zapoczątkowanego i zarzuconego u schyłku okresu komunizmu, na progu przemian, które doprowadzić miały do ustalenia nowego porządku politycznego i społecznego.

Temat pamięci, zdaje się, najwyraźniej wybrzmiewa we wspomnianym już tomie w tekście „Osobowość i świadomość narodowa” („Личность и национальное самосознание”), ale obecny jest również w innych wypowiedziach Borisowa, do których będę się odwoływać. Koncepcja pamięci uwikłana jest w dyskurs, który można nazwać profetyczno-publicystycznym, nawiązującym do wcześniejszych wypowiedzi rosyjskich inteligentów. Problemem prowokującym rozważania stała się kwestia możliwości przetrwania narodu rosyjskiego w obliczu przemian, które dostrzegano w momencie powstawania zbioru, oraz tych, których nadejścia dopiero się spodziewano. Dziś wyrazistość tamtych odczuć i temperatura dyskusji nieco się zatarła, jednak ciągle można rozpoznać przekonanie o jakichś nieuchronnych przewartościowaniach, których skali nie sposób było wówczas przewidzieć. Główną tezą autora jest istnienie osobowości narodowej, fenomenu, który może być zrozumiany przez analogię do osobowości jednostki, a interesujący nas problem pamięci zostaje umieszczony w kontekście takich samych kategorii, które są eksploatowane przez dzisiejszych badaczy z kręgu „memory studies”, pewne różnice zaś wiążą się z przesunięciami pól znaczeniowych. Borisow ukazuje pamięć w perspektywie rozważań na temat wolności jednostki i wspólnoty w filozofii chrześcijańskiej w zestawieniu z humanistyczno-racjonalistyczną tradycją myślową.

Publicysta charakteryzuje się godną podziwu dyscypliną i konsekwencją w prowadzeniu argumentacji oraz w uporządkowaniu dyskursu. Używając literaturoznawczej siatki pojęciowej, można stwierdzić, że tekst „Osobowość i świadomość narodowa” ma budowę ramową i zarysowane na początku zagadnienia czy pytania, po szczegółowych objaśnieniach, powracają w końcu artykułu w nowej, bo wzbo-gaconej o przedstawione wywody, odsłonie. Autor nie prezentuje niezawodnych rozstrzygnięć trudnych kwestii, lecz ujawnia ich niemal zupełnie pomijany sens, wskazując na potrzebę dostrzeżenia istotnych kontekstów i pewnego przeformułowania wstępnych pytań i założeń. Przy tym ujawnia prawdziwy talent retoryczny, dzięki któremu organizuje wypowiedź jako wyobrażoną dyskusję ze zwolennikami różnych opcji światopoglądowych, kolejno za pomocą dość kunsztownych zabiegów myślowych odpiera argumenty i dowodzi swoich racji. Pamięć, w moim odczuciu, stanowi kardynalny koncept artykułu, a dowodem tego jest zawarta w konkluzji myśl, że chrześcijanie powinni pomóc narodowi rosyjskiemu w przypomnieniu sobie historycznych korzeni. Z tego względu pamięć i pamiętanie stają się interpretacyjną ramą dla wcześniejszych rozważań Borisowa. Obecną analizę aspektów pojęcia pamięci proponuję zacząć od końca tekstu, w którym wybrzmiewają trzy podstawowe kwestie kluczowe dla rozmyślań w tej perspektywie: Rosja, świadomość narodowa i religia.

Россия стоит у какого-то неведомого исторического предела. И на всех нас сегодня лежит ответственность за возвращение ей пока еще раздробленного, пока еще рассыпанного национального самосознания. И в первую очередь

ответственность эта ложится на христиан, которые могут и обязаны участвовать в этой необходимой духовной работе (Borisov 2017b, 59).

Wszystkie wymienione zagadnienia wpływają na specyficzne rozumienie pamięci i podlegają znaczeniowym modyfikacjom w jej kontekście, dlatego w poniższych rozważaniach skupię się właśnie na tych wzajemnych relacjach, poczynając od pierwszego wspomnianego w powyższym cytacie zagadnienia. Trzeba przyznać, że cały wywód badacza prowadzony jest właśnie w optyce dobra Rosji, rozumianej w szczególnym kluczu pamięci nie jako ekwiwalent ZSRR, czego można byłoby oczekiwać po tekście powstałym w 1974 r., lecz jako byt narodowy, duchowy i kulturowy, charakteryzujący się ciągłością trwania w czasie. Autor w równym stopniu, mówiąc o pamięci tego kraju, odnosi się do historycznej przeszłości, tradycji narodowych, dziedzictwa kulturalnego i religijnego. W takim sensie Rosja jest spadkobierczynią Rusi Kijowskiej i Imperium Rosyjskiego, a w okresie tworzenia tekstu, na skutek bolesnych okoliczności dziejowych, znajduje się we władzy niszczącej ideologii, przebywając jakby w stanie uśpienia. Ten aspekt rozmyślań autora dobrze ukazuje tekst „W poszukiwaniach zaginionej historii” („В поисках пропавшей истории”): „Образы России, пережившему политическую смерть империи (а для многих впервые в этой смерти прояснившегося), была уготована «смерть вторая» – исчезновение из памяти жителей страны с «телеграфно-кодовым названием»” (Borisov 2017c, 65). Według koncepcji Borisowa ZSRR nie jest elementem długiej tradycji historycznej tak pojmowanej Rosji, chociaż losy ludzi, którzy podlegali władzy radzieckiej, budują specyficzne doświadczenie narodu rosyjskiego. Moment kluczowy w dziejach owego bytu kulturowego wyznacza przyjęcie chrześcijaństwa. Dla badacza Rosję definiują nie granice państwowe czy aktualne symbole narodowe, ale przede wszystkim ludzie, którzy dzięki pamięci tworzą wspólnotę wartości i historii. Dlatego, mówiąc o rozcłódkowaniu rosyjskiej świadomości, zwraca on uwagę na różnice między pamięcią rosyjskich emigrantów z różnych okresów oraz współczesnych mu obywateli państwa socjalistycznego. W próbach dokładniejszego zdefiniowania Rosji w kluczu pamięci Borisow odwołuje się do odczuć diaspory, tęskniącej za ojczyzną (por. Siwek 2008, 100), okazuje się bowiem, że obiektem jej westchnień są nie państwo, krajobraz czy relacje z bliskimi, lecz sama duchowa istota, którą publicysta nazywa „osobowością”:

Раньше они не подозревали о ней [...], о России-личности, к которой их собственные личности каким-то таинственным образом оказались накрепко привязанными. [...] Всю жизнь Россия продолжает мучить своих изгнанников и беглецов; не бескрайность ее равнин, не красота ее «березок» [...] и даже не какие-то особые свойства русской души – но она сама, ее неведомое до поры лицо обладает, по-видимому, такой притягательной силой (Borisov 2017b, 40-41).

Osobowość jest bezsprzecznie centralnym zagadnieniem w rozważaniach Borisowa, służącym jako podstawa wyłożonej w artykule koncepcji narodu, ale jest również istotna dla charakterystyki sposobu, w jaki autor rozumie pamięć. Publicysta przeciwstawia obiektywną wartość osobowości wysiłkom zmierzającym do unicestwienia tożsamości jednostek i narodów przez komunizm i nadaje fundamentalne znaczenie terminowi „nacja”.

W ten sposób przechodzimy do drugiego wcześniej wyakcentowanego pojęcia, a mianowicie świadomości narodowej, o której można mówić, gdy jednostka odczuwa przynależność do określonego narodu, a więc uznaje jego osobowość. Borisow mówi o „duchowej predyspozycji do odczuwania włączenia swojej indywidualnej osobowości do bardziej złożonej całości, zbiorowej lub soborowej” (Borisov 2017b, 41). Wynika z tego, że autor w pełni akceptuje zjawisko tożsamości zbiorowej, które jest kością niezgody dla współczesnych socjologów, a także badaczy spod znaku studiów nad pamięcią (Erll 2018, 175-181; Niethammer 2014, 33-34, 43-45). O tożsamości zbiorowości w tym wypadku można mówić jako o „świadomym przynależeniu do społeczeństwa”, „uczestnictwie we wspólnej wiedzy i wspólnej pamięci, przekazywanych dzięki porozumiewaniu się wspólnym językiem czy też, ogólniej, dzięki używaniu wspólnego systemu symboli” (Assmann 2015, 153).

Od razu widać więc, że dla publicysty naród rosyjski nie jest określeniem politycznym czy etnicznym. Jest to raczej duchowa wspólnota ludzi opierająca się na świadomości wspólnego dziedzictwa historycznego i wspólnych korzeni kulturowych. W tym miejscu warto przypomnieć stwierdzenie dzisiejszych znawców tematu, że „prawdziwa wspólnota to wspólnota pamięci” (Olick | Robbins 2014, 122). To właśnie pamięć o wspólnej przeszłości umożliwia trwanie owej zbiorowej osobowości:

Непременным условием существования и развития его [народа – М. С.] является историческая память, разрушение которой вносит в самосознание народа болезненные искажения, приводит его к пагубному самоотожествлению своей личности с данным мгновением ее бытия, к забвению того, что всякая эмпирическая личность несовершенна и лишь в непрерывном сознательном становлении может приблизиться к полноте личной жизни (Borisov 2017b, 44).

W tym sensie rosyjski znawca dziejów Cerkwi wyraża tezy współczesnych badaczy pamięci, którzy podkreślają, że wspólna pamięć zapewnia danej wyodrębnionej społeczności „stabilność i zdolność do odnawiania się” (Niethammer 2014, 33).

To określenie wydobywa ważną cechę pamięci, która jest kluczowa dla Borisowa. Pamięć nie jest bowiem rezerwuarem wydarzeń przeszłości, archiwum, gdzie przechowuje się nieużywane na co dzień materiały, lecz żywym źródłem aktywności i praktyką określonej grupy. Można powiedzieć za A. Erll, że „główną funkcją pamiętania przeszłości jest w obrębie pamięci zbiorowej kształtowanie

tożsamości” (Erl1 2018, 37). Borisow jest jednocześnie dość daleki od dzisiejszych kierunków takiego rozumienia tożsamości zbiorowej, które akcentuje wielość tożsamości i zarazem możliwość przynależenia jednostki do różnych grup. Współautor zbioru „Spod zwalisk” pozostawia podobne zastrzeżenia poza polem swoich rozważań. Zbiorowość, w tym wypadku naród, ma bowiem podstawy duchowe i stanowi jeden koniecznych elementów hierarchii świata: „Нация есть один из уровней в иерархии христианского космоса, часть неотменимого Божьего замысла о мире” (Borisov 2017b, 43).

Podobne określenie narodu pod pewnym względem jest zbieżne z teorią prymordialistyczną oraz kulturalistyczną (Łuczewski | Maślanka 2014, 232, 234-235). Uczeni badający mechanizmy funkcjonowania wspólnot narodowych w pierwszym z wymienionych nurtów podkreślają fundamentalne znaczenie więzi pierwotnych, czyli „ciągłości, krwi, mowy i obyczaju”, a niektórzy z nich, jak na przykład C. Geertz (Geertz 1973, 259), zwracają uwagę również na działanie czynników kulturowych. Natomiast w perspektywie kulturalizmu

[...] naród to wspólnota kultury: wartości, mitów, symboli itd. Kulturaliści zgadzają się z modernistami co do tego, że początki narodu tkwią w nowoczesności, ale zarazem dodają, że nie należy zapominać przy tym o etnicznej przeszłości, która w procesach modernizacji zostaje zreinterpretowana stosownie do nowych warunków. Kulturo- i narodotwórcza moc państwa jest ograniczona, albowiem musi ono uwzględnić takie przednowoczesne zjawiska, jak etniczność i religia (Łuczewski | Maślanka 2014, 235).

Jednak w rozważaniach Borisowa można znaleźć cechy zupełnie wyjątkowe, które częściowo wynikają z roli, którą autor przypisuje pamięci. Po pierwsze, stoi on na pozycji, że naród jest fenomenem głęboko osadzonym w chrześcijaństwie, a w ten sposób dochodzimy do trzeciego członu z wyakcentowanej na początku triady pojęciowej, czyli religii. Dopiero podkreślenie kontekstu religijnego pozwala dokładniej zrozumieć znaczenie nacji oraz jej relację z pamięcią: „Не историей народа создаются нации, но нация-личность реализует себя в истории народа, или, другими словами, народ в своей истории осуществляет мысль Божию о нем” (Borisov 2017b, 43). Takie pojęcie narodowości czy, za Borisowem, nacji – z zastrzeżeniem, że istnieje zasadnicza różnica między ogólnie rozpoznawalnym terminem a jego znaczeniem w omawianym artykule – jest osadzone na fundamencie religijnym. Autor pisze bowiem o osobowości narodowej jako szczególnej charakterystyce, którą naród otrzymuje od Boga. Proces tworzenia nacji można porównać do znanego z teologii chrześcijańskiej aktu nadania przez Boga imienia. Rozwój historyczny narodu można więc określić jako etapy urzeczywistniania potencjału zawartego w imieniu, ujawniania planu Bożego. Badanie owej historii jest zatem wnikaniem w Boży замысел i upamiętnianiem Boskiego działania. W takim kontekście pamięć o przeszłości jest religijnym obowiązkiem każdego członka wspólnoty narodowej.

Po drugie, szczególna predestynacja wspólnoty nie gwarantuje ciągłości i nie wyklucza zapomnienia, a więc faktycznie zniszczenia narodu jako świadomej osobowości. Taka sytuacja, według Borisowa, grozi narodowi rosyjskiemu, który podlegając specyficznej polityce historycznej w reżymie komunistycznym, doznał swoistego paraliżu poczucia historii (Borisov 2017a, 19) oraz utraty naturalnego przekonania, że życie oznacza zawsze istnienie w historii (Borisov 2017a, 19). Takie zjawisko publicysta traktuje przede wszystkim jako działanie godzące w Boską koncepcję narodu i efekt ateistycznej ideologii, która lekceważy chrześcijańskie dzieje Rosji.

W konsekwencji można ustalić kilka zasadniczych aspektów pamięci wyodrębnionych przez Borisowa. Przede wszystkim jest ona prostą świadomością absolutnego źródła praw człowieka i wiedzą na temat swojego miejsca w świecie, traktowanym jako hierarchiczne Boskie dzieło, kosmos realizujący zamysł Stwórcy (Borisov 2017b, 35).

Warto zaznaczyć, że badane zjawisko ma charakter zbiorowy i odznacza się bardzo silnym komponentem religijnym czy, jak powiedzieliby dzisiejsi badacze spod znaku „memory studies”, mitycznym. Pamięć pozwala zachować wartości i rytuały, gwarantujące utrzymanie cech uznanych za konstytuujące dla narodowości. Borisov przekonuje, że kultura jest „całością światopoglądową” i „systemem wartości przekazywanych w pamięci kolektywnej” (Borisov 2017c, 75). Takie rozumienie jest zbieżne z ustaleniami współczesnego niemieckiego uczonego J. Assmanna, który podkreśla znaczenie struktury kolektywnej kultury tworzonej właśnie dzięki transmisji pamięci (Assmann 2015, 32).

A jednocześnie zbiorowy charakter omawianego zjawiska oznacza, że każdy z członków wspólnoty powinien dołożyć starań, aby kultywowanie pamięci obejmowało resztę grupy. Według prekursora nowoczesnej pamięciologii M. Halbwachsa, o pamięci zbiorowej można mówić jako o „społecznych ramach” (Halbwachs 2018, 272). Halbwachs zakładał, że jednostki pamiętają zawsze w jakimś odniesieniu do społeczeństwa i że to właśnie w społeczeństwie przechowywane są informacje o przeszłości, które przemieniają się w „pewnego rodzaju nauczanie”, są podstawą praktyk przypominania i „stają się elementem systemu idei” (Halbwachs 2018, 274). Borisov pokazuje jednak, że ideologiczna polityka historyczna prowadzona przez państwo może zachwiać wspólną pamięcią. Diagnozuje on wręcz amnezję historyczną, która dotknęła Rosję po rewolucji (Borisov 2017c, 65) oraz manię dyskredytacji przeszłości obejmującą kraje zachodnie na fali afirmacji i rozwoju idei oświeceniowych (Borisov 2017c, 73). Z przekonania o fundacyjnym znaczeniu pamięci historycznej dla w pełni niezależnego, świadomego swojej przeszłości narodu wyrasta ostra krytyka tomu „Samoświadomość” („Самопознание”), niedoceniającego – według Borisowa – znaczenia całości rosyjskiego doświadczenia historycznego. Publicysta podważa takie pisanie o historii, które pomija rosyjską tradycję chrześcijańską. Jest to według niego zamach na pamięć zbiorową, który

zaważyć może na tożsamości rosyjskiej równie silnie jak dziesięciolecia komunistycznego zafałszowania historii.

Oprócz podobieństw do społecznych teorii pamięci w koncepcji Borisowa można znaleźć również istotne cechy wyróżniające. Publicysta nie uznaje np. społecznego zapomnienia. To zjawisko według socjologów tworzy spójną politykę pamięci narodów i jest równie ważne jak pamiętanie (Assmann 2015, 79). Według Borisowa zapomnienie oznacza zawsze szkodę dla tożsamości narodu. Szczególnie potępia on zaś sytuację, gdy wykształcona część społeczeństwa wybiera niepamiętanie o przeszłości w imię spokojnej egzystencji (Borisov 2017c, 86). Wynika to z faktu, że zapomnienie jest przez krytyka traktowane nie jako naturalny proces wypierania mniej ważnych informacji przez świeższe dane, znany dobrze przez analogię do działania dzisiejszych elektronicznych nośników pamięci, lecz oznacza zawsze przemoc na narodowym dziedzictwie i deformację wiedzy o przeszłości. Takie przekonanie jest zaś konsekwencją specyficznego rozumienia relacji historii i pamięci.

Przedstawiciele „memory studies” w rozmaity sposób określali wzajemny stosunek obydwu wymienionych przejawów pracy z przeszłością. Bodaj najbardziej wpływowe są ustalenia Halbwachsa, według których historia i pamięć są zupełnie odmienne, a nawet wykluczają się wzajemnie w ten sposób, że jedna może działać dopiero wtedy, gdy druga ustąpi jej miejsca (Assmann 2015, 60). Według wielu badaczy to, co przestaje być przechowywane w pamięci zbiorowej, przechodzi w dziedzinę historii, która jest przede wszystkim wiedzą o przeszłości. Jak komentuje Erll: „pamięć jest «żywym» wspomnieniem, podczas gdy historia jest «pisana» przez specjalistów”, a także: „historia zaczyna się dopiero tam, gdzie kończy się tradycja” (Erll 2018, 37).

Według Borisowa historia jest nieodłączna od pamięci i nie tylko jedna nie może istnieć bez drugiej, lecz także obydwie wspomagają się wzajemnie. Nie uznaje on pojęcia „balastu pamięci” i jest przekonany, że zniszczenie jednego z przejawów świadomości przeszłości natychmiast pociąga za sobą niepowetowane straty w zakresie drugiego (Borisov 2017c, 66). Mówi nawet o „pamięci historycznej”, czyli o interioryzowaniu wiedzy naukowej o przeszłości przez naród. Jak twierdzi, zniszczenie tej formy pamięci sprawia, że historia w ogóle przestaje istnieć (Borisov 2017b, 54). Jednocześnie podkreśla on zjawisko zamiany historii na historiografię, „surogat socjologiczny”, „naukowe opracowanie dziejów, które nie jest połączone z głęboką refleksją i identyfikacją przeszłości jako własnej” (Borisov 2017c, 67). Badacz jest więc przekonany, że pamięć buduje zarówno wspólnotę, jak i historię (Erll 2018, 71-72). Z emfazą konstatuje:

даже историческую науку, этот орган социальной памяти, мы упразднили было за ненадобностью, но вовремя сообразили, что в нашем походе против истории и ей может быть найдено надлежащее применение, и стали методически

выстраивать китайскую стену общеобязательных «исторических» понятий и категорий, мертвое средостение между живым человеком и живой историей (Borisov 2017a, 19).

Na tej podstawie twórca piętnuje wystąpienia intelektualistów rosyjskich, które akceptują propagowaną przez komunistów wersję rosyjskiej historii średniowiecznej (Borisov 2017c, 70, 75). Jako znawca dziejów Cerkwi nawołuje on do przeorientowania rosyjskiej nauki o przeszłości w kierunku dowartościowania kulturotwórczej roli religii i Kościoła prawosławnego, który nazywa „cytadelą wiecznej pamięci” (Borisov 2017c, 66). Nie może także zgodzić się z krzywdzącymi opiniami, jakoby Rosja nie miała historii lub też jakoby przeszłość narodu ginęła w mrokach barbarzyństwa. Przy pobieżnym oglądzie może dziwić fakt, że badacz podjął się np. apologii samodzierżawia lub obrony despotyzmu carskiego, jednak wzięwszy pod uwagę czasy, w których powstawały teksty, trzeba przyznać, że w istocie walczył on o uwzględnienie innego punktu widzenia na oficjalną historię. Według publicysty jednostronne twierdzenia na temat przeszłości, zgodnie z przedstawioną wcześniej logiką funkcjonowania osobowości narodowej, podważają podstawy jej życia.

Tu dochodzimy do kolejnego bardzo ważnego aspektu pamięci utrwalonego w tekstach Borisowa. Chodzi o moc uchronienia wspólnoty od upadku i stopniowego przechodzenia w niebyt:

[...] для гибели народа совсем не нужно его полного физического уничтожения – довольно лишь отнять у него память, мысль и слово – и душа народа будет убита. Еще долго история может наблюдать леденящее зрелище роста обездушенного и омертвевшего тела, но в свой срок она становится свидетелем его предрешенного распада (Borisov 201b, 31).

Wyżej wspomniane tezy o destabilizujących konsekwencjach deformacji historii rosyjskiej znajdują swoje ciekawe rozwinięcie w następnych wystąpieniach Borisowa: przemówieniu na zjeździe ruchu *Comunione e Liberazione* w Rimini 30 sierpnia 1990 r. (Borisov 1990)² oraz tekście „Pustelnia Optyńska” (Borisov 2017d) czy licznych szkicach biograficznych (np. Borisov 2017e). Warto podkreślić, że nie kontynuują one linii oskarżycielsko-obronnej, lecz wydobywają pozytywny wymiar koncepcji pamięci Borisowa, np. ukazują duchową wspólnotę Europy i spajające elementy zachodniego oraz rosyjskiego dziedzictwa kulturowego, próbują przywrócić należną pamięć o zapomnianych przedstawicielach kultury duchowej lub uratować bezcenne zabytki.

Trzeba jeszcze powiedzieć o bardzo ważnej sprawie form przekazu pamięci akcentowanych w tekstach Borisowa. Ich analiza pokazuje, że wśród sposobów zwykle omawianych przez badaczy specjalne miejsce zajmuje tu literatura i sztuka.

² Tekst ten stanowi część innego artykułu (Borisov 2017f).

Historyk Cerkwi jest zdania, że poprzez twórczość literacką człowiek i naród mogą „odzyskać utraconą pamięć historyczną” (Borisov 2017a, 21), a w ten sposób jeszcze dobitniej podkreśla on kulturowy wymiar omawianego zjawiska.

Мы плохо усвоили опыт наших великих поэтов, Ахматовой и Мандельштама, для которых память была одним из основных нравственных понятий, ценностью, строящей человеческую личность и культуру (Borisov 2017a, 20).

Optyka pamięciologiczna pozwala także inaczej odnieść się do zawartych w tekstach Borisowa tematów trudnych, które dopiero w następnej dekadzie w pełni ujawnią swój kontrowersyjny potencjał (Pukhonska 2019, 247). Publicysta na przykład w oryginalny sposób antycypuje rozmyślania Sołżenicyna o przyszłości Związku Radzieckiego i wspomina o zarysowującej się uzasadnionej potrzebie uznania odrębności poszczególnych społeczeństw, wchodzących w skład wielonarodowego kolosa (Borisov 2017b, 31). Autor nie kontynuuje tego wątku, skupiając się szczególnie na narodzie rosyjskim w znaczeniu grupy zdefiniowanej nie na podstawie przynależności etnicznej, lecz kulturowo-historycznej. Można w jego wypowiedzi dostrzec wątki, które podejmie Sołżenicyn, formułując swoje propozycje na temat losów Rosji po upadku komunizmu, chociaż trzeba przyznać, że kwestie te nie były w centrum zainteresowania Borisowa. Wspomniana tematyka wybrzmiewa na fali głośnej dyskusji, między innymi z udziałem A. Sacharowa (Sakharov 1974), toczzonej wokół słynnego „Listu do przywódców Związku Radzieckiego”. Bliski wówczas przyjaciel Sołżenicyna najwyraźniej pragnął stonować nacjonalistyczną wymowę listu, wydobyć głębsze, filozoficzne i religijne przesłanki przedstawianych w nim rozwiązań (Borisov 2017c, 83). Sam Borisow spotykał się wprawdzie także z zarzutami propagowania wąskiej postawy słowianofilskiej (Paramonov 1997, 334-345), jednak trzeba przyznać, że pojęcie to interpretował na swój sposób³, który zasługuje na oddzielne badania. W okresie przebywania w bliskim otoczeniu Sołżenicyna nie było wyraźnych różnic w poglądach obydwu autorów „Spod zwalisk”, natomiast po zerwaniu kontaktów, kiedy pojawiły się najbardziej kontrowersyjne utwory Sołżenicyna dotyczące kwestii narodowych i państwowych, Borisow nie wypowiadał się już na ten temat, a wkrótce potem zmarł. Powstrzymując się od nadinterpretacji i zbyt daleko posuniętych wniosków, wypada jednak powiedzieć, że koncentracja redaktora pisma „Nowyj mir” na zagadnieniach związanych z duchowością, wiarą i kulturą skłania do przypuszczenia, że w zakresie prawa poszczególnych narodów do samostanowienia jego stanowisko różniło się od pozycji Sołżenicyna. Borisow akcentuje bowiem problem utrzymania tożsamości i kulturowej pamięci, a nie określonego układu politycznego.

³ Temu tematowi jest poświęcony między innymi opublikowany przez Borisowa pod pseudonimem A. Wierietienikow tekst *Pogłoski i spory. Szkice polemiczne*, gdzie akcentuje na przykład wartość tolerancji (Borisov 2017a, 27).

Biorąc pod uwagę warunki dziejowe, w jakich powstawało większość tekstów Borisowa poruszających kwestię pamiętania, trzeba przyznać, że jego wypowiedzi realizowały model „przeciw-pamięci”, czyli propozycji negującej oficjalny dyskurs i akcentującej inne poglądy (Assmann 2015, 98). Według badacza pamięć zbiorowa jest całością najcenniejszych dla zbiorowości wydarzeń z przeszłości, które muszą być aktywnie przypominane w rytuałach zbiorowych i praktykach indywidualnych. Borisow, podobnie jak późniejsi znawcy tematu, dostrzega także, że pamięć jest faktycznie skoncentrowana na bieżących potrzebach narodu i jej celem jest nie sama ochrona przeszłości, lecz zabezpieczenie duchowych podstaw jego dalszego życia (Erl1 2018, 37). Ta pamięć jest moralnym obowiązkiem jednostki wobec innych członków wspólnoty kulturowej i Boga. Jednostka niepamiętająca o swojej przeszłości nie pragnie poznać Boskiego planu, a więc lekceważy Jego zamysł. Przez upamiętnianie odbywa się rozpoznanie historii, czyli – w myśl dowodzenia Borisowa – rozszyfrowanie osobowości narodu.

Przeanalizowane tu rozważania o pamięci charakteryzuje ogromny patos wynikający z teologicznej retoryki i temperatury dyskursu o przyszłości Rosji u schyłku okresu komunistycznego. Idea pamięci rozwinięta przez Borisowa, mimo pasji krytycznej autora i atmosfery intelektualnej skłaniającej do radykalizacji postaw, zawiera w sobie również warty przypomnienia potencjał pozytywny. Myśl wyrażona w dobie zaciętych sporów o kierunek zmian w ZSRR w rzeczy samej postuluje nową politykę pamięci, która bez uprzedzeń i ideologizacji odnosiłaby się do spuścizny kulturalnej Starej Rusi i wspólnych doświadczeń kulturowych czy historycznych różnych narodów, a także dowartościowałaby duchowy i kulturalny wkład chrześcijaństwa w dziejowy rozwój Rosji.

Bibliografia

- ASSMANN, J. (2015), *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warszawa.
- BORISOV, V. (1990), L'irrazionale: Una servitù volontaria. In: https://www.meetingrimini.org/wp-content/uploads/docs/eventi/356_3.htm (accessed 18.12.2020).
- BORISOV, V. (2017), Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva. [Борисов, В. (2017), Статьи, документы, воспоминания. Москва.]
- BORISOV, V. (2017a), Molva i spory. Polemicheskiye zametki. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 15-29. [Борисов, В. (2017a), Молва и споры. Polemicheskie zametki. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 15-29.]
- BORISOV, V. (2017b), Lichnost' i natsional'noye samosoznaniye. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 30-61. [Борисов, В. (2017b), Личность и национальное самосознание. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 30-61.]
- BORISOV, V. (2017c), V poiskkh utorachennoy istorii. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 64-103. [Борисов, В. (2017c), В поисках утораченной истории. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 64-103.]

- BORISOV, V. (2017d), Optina pustyn'. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 162-186. [Борисов, В. (2017d), Оптиная пустынь. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 162-186.]
- BORISOV, V. (2017e), Georgiy Fedotov. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 187-191. [Борисов, В. (2017e), Георгий Федотов. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 187-191.]
- BORISOV, V. (2017f), Novaya Yevropa. Kritika Zapada v russkoy mysli i eyeve sovremennyy smysl. In: Borisov, V., Stat'i, dokumenty, vospominaniya. Moskva, 225-233. [Борисов, В. (2017f), Новая Европа. Критика Запада в русской мысли и ее современный смысл. В: Борисов, В., Статьи, документы, воспоминания. Москва, 225-233.]
- ERLL, A. (2018), Kultura pamieci. Wprowadzenie. Warszawa.
- GEERTZ, C. (1973), The Interpretation of Cultures. New York.
- HALBWACHS, M. (2018), Społeczne ramy pamięci. W: Majewski, M. | Napiórkowski, M. (red.), Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów. Warszawa, 269-275.
- ŁUCZEWSKI, M. | MAŚLANKA, T. (2014), Naród. W: Saryusz-Wolska, M. | Traba, R., Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci. Warszawa (e-book), 232-238.
- NERLER, P. (2018), Kopyttse troyanskogo konya. Pro pamyat', Solzhenitsyna i raspri vokrug arkhivov Osipa Emil'yevicha. [Нерлер, П. (2018), Копытце троянского коня. Про память, Солженицына и распри вокруг архивов Осипа Эмильевича] In: https://www.ng.ru/ng_exlibris/2018-08-16/15_946_neller2.html (accessed 18.12.2020).
- NIETHAMMER, L. (2014), Po tej stronie „floating gap”. Pamięć zbiorowa i konstrukcja tożsamości w dyskursie zbiorowym. W: Kończal, K. (red.), Konteksty pamięci. Antologia. Warszawa, 31-51.
- OLICK, J. K. | ROBBINS, J. (2014), Badania nad pamięcią społeczną: od „pamięci zbiorowej” do socjologii historycznej praktyk pamięciowych. W: Kończal, K. (red.), Konteksty pamięci. Antologia. Warszawa, 99-139.
- PARAMONOV, B. (1997), Pegasy i klopy. In: Paramonov, B., Konets stilya. Moskva. 339-348. [Парамонов, Б. (1997), Пегасы и клопы. В: Парамонов, Б., Конец стиля. Москва. 339-348.]
- POMERANTS, G. S. (2013), Otkrytoye pis'mo redaktoru «Khristsianskogo vestnika». In: Pomerants, G. S., Sny zemli. Moskva – Sankt-Peterburg. [Померанц, Г. С. (2013), Открытое письмо редактору «Христианского вестника». В: Померанц Г. С., Сны земли. Москва – Санкт-Петербург, 303-323.]
- PUKHONSKA, O. (2019), Travmatychna pam'yat' v ukraiyins'kiy literaturniy retseptsiyi: symptomy postzalezhnosti. [Pukhonska, O. (2019), Травматична пам'ять в українській літературній рецепції: симптоми постзалежності.] W: Przegląd Wschodnioeuropejski. X/2, 241-250.
- SAKHAROV, A. D. (1974), O pis'me Aleksandra Solzhenitsyna «Vozhdyam Sovetskogo Soyuza». [Сахаров, А. Д. (1974), О письме Александра Солженицына «Вождям Советского Союза».] In: http://www.sakharov-archive.ru/Raboty/Rabot_30.html (accessed 20.12.2020).
- SIWEK, B. (2008), Pamięć ziemi we wspomnieniach Larysy Hienijusz pt. Spowiedź. W: Roczniki Humanistyczne. LVI/7, 97-104.
- SOLZHENITSYN, A. (1996), Bodalsya telënok s dubom. Ocherki literaturnoy zhizni. Moskva. [Солженицын, А. (1996), Бодался телёнок с дубом. Очерки литературной жизни. Москва.]
- SOLZHENITSYN, A. (2003), Ugodilo zërnyshko promezh dvukh zhernovov. Ocherki izgnaniya. Chast' chetvërtaya (1987-1994). In: Novyy mir. 11, 33-97. [Солженицын, А. (2003), Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания. Часть четвёртая (1987-1994). В: Новый мир. 11, 33-97.]
- ULITSKAYA, L. (2004), Возможно ли христианство без милосердия? [Улицкая, Л. (2004), Возможно ли христианство без милосердия?] In: <https://magazines.gorky.media/studio/2004/8/vozmozhno-li-hristianstvo-bez-miloserdiya.html> (accessed 20.02.2020).
- YELISEYEV, N. (2017), Knizhnaya polka Nikity Yeliseyeva. Вып. 52. [Елисеев, Н. (2017), Книжная полка Никиты Елисеева. Вып. 52.] In: <http://nlr.ru/prof/reader/kont/kontakty?id=20469> (accessed 19.12.2020).